

Maârif-İ Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı* Üzerine Bir Değerlendirme

Mustafa Selçuk**

I- Giriş

Tanzimat'tan sonra kurulmaya başlanan nezâretlerden biri olarak Osmanlı Devleti Merkez Teşkilatı içerisinde yer alan ve zaman içerisinde kuruluş safhasını tamamlayan Maârif-i Umûmiyye Nezâreti çalışmalarına 1857 (1273) yılında başlamıştır. Osmanlı eğitim sistemini koordine etmek üzere teşkil olunan nezârete Abdurrahman Sami Paşa, nazır tayin edilmiştir.¹ Nezâret, altmış beş yıl süresince birçok değişiklikler geçirerek Cumhuriyet dönemine intikal etmiş ve Maârif Vekâleti adını almıştır.

Bugünkü manada Milli Eğitim teşkilatından daha kapsamlı ve farklı alanlarda faaliyet gösteren Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'nin teşkilat çatısı altında şu birimler bulunmaktadır: Takvim-i Vekâyi Müdürlüğü, Matbaa-yı Amire Müdürlüğü (H. 1294), Müze-yi Hümayun Müdürlüğü (H. 1291), Telif Tercüme Dairesi (H. 1283), Kütüphane-i Umumî Müdürlüğü (H. 1303), Darü'l-Hayr Müdürlüğü (H. 1321), Darü'l-Eytam Müdürlüğü (H. 1335), Yabancı Okullar Dairesi (H. 1311), Tedrisât-ı Âliye (H. 1328), Tedrisât-ı İbtidâiyye (H. 1297), Tedrisât-ı Tâliye (H.1297) daireleri.

Maârif-i Umûmiyye Nezâreti teşkilatı, içerisinde yer alan yirmiden fazla birimiyle başta eğitim sistemi olmak üzere kültür, sanat, turizm, basın-yayın gibi birden fazla alanda merkez ve taşra teşkilatları marifetiyle yukarıda bahsi geçen faaliyetleri yürütmüştür. Bu kadar geniş alanda sınırlı imkânlarla icraatta bulunan nezâretin Türk kültür hayatındaki yeri, teşkilatı, tarihçesi ve modern Türkiye'nin inşasında üstlendiği rol ve önemi araştırmacılar tarafından yeterince ortaya konulmamıştır.

Nezâret teşkilatının bu kadar teferruatlı olması ve Milli Eğitim Bakanlığı arşivlerinin 2000'li yılların başına kadar araştırmacılara kapalı tutulması nezâretin tarihçesi hakkında kapsamlı ve verimli bilimsel çalışmaların ortaya konmasını engellemiştir.²

* Mahmud Cevad (İbnü's-Şeyh Nafi), Maârif-i Umûmiyye Nezâreti: Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1338, 524 s.

** Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

1 Ali Akyıldız, "Maarifi Umumiyye Nezareti", *DİA*, 2003, c. XXVII, s.273.

2 Bu alandaki tek istisna 1995 yılında yapılan bir yüksek lisans çalışmasıdır. Maarif Nezareti Evrakı dışındaki fonlardan yararlanılarak kaleme alınan bu eser hakkında daha ayrıntılı bilgi için bak. A. Teyfur Erdoğan, "Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilâtı (İdari Teşkilât Açısından)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995, s. 631.

Bunun yanı sıra daha Osmanlı Devleti sona ermeden nezârete bağlı kurumlarda muallim, müderris, idareci veya bakanlığın merkez teşkilatı içerisinde çeşitli kademelerde idareci olarak görev almış kişiler tarafından kaleme alınan “Eğitim Tarihi” nevinden bazı kıymetli eserler vücuda getirilmiştir. Bu çalışmalara Cumhuriyet’in ilk yıllarında da devam edilmiştir. Bu eserlerin³ en önemli özelliği ve onları günümüz araştırmacıları için değerli kılan yönü, müellifin eserinde dile getirdiği konuların canlı şahidi olması, aynı zamanda kullandığı malzemeye vâkıf bulunması ve o evraka rahatlıkla ulaşabilmesidir. Burada dikkat çekilmesi gereken husus şudur ki bu tip öncü eserlerin ilmî kritikleri yapılarak dipnot ve kaynakça ile desteklenmesi ve günümüz Türkçesine aktarılacak suretiyle tekrar yayınlanması zaruret derecesinde önemlidir.

İncelemekte olduğumuz Mahmud Cevad’a ait eser yukarıda vurgulamak istediğimiz noktalar çerçevesinde Maârif teşkilatı tarihimizin ilk ve tek eseridir. Üzülerek belirtmek gerekir ki Latin harflerine çevrilmiş olmasına rağmen eserin referansları belirlenerek ilmî hüviyeti hâlâ gün yüzüne çıkartılmamıştır. Eserimizi değerlendirmeye geçmeden müellif hakkında bazı bilgiler vermek zihni bütünlük açısından tamamlayıcı olacaktır.

II- Müellif: Mahmud Cevad (İbnü’ş-Şeyh Nafi)

Maârifin ilk tarihçisi unvanını alan Mahmud Cevad, ünlü Bektaşî şeyhi Nafi Baba’nın oğludur. 1281 (1864/1865) yılında Şehitlik Tekkesi’nde dünyaya gelmiştir. Müellifin çocukluk yıllarına ait bilgiler oldukça azdır. Kendisi çok az yazdığı gibi hakkında yapılan çalışmalar da sınırlıdır. Ancak iyi bir tahsil gördüğü bilinmektedir. Türkçeden başka Arapça, Farsça ve Fransızca konuşabildiği; İngilizce okuyup yazabildiği kayıtlarda geçmektedir. Çağatay ve Uygur lisanlarına vukufiyeti de vurgulanmaktadır.⁴ Değişik memuriyetlerde bulunduktan sonra Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte Maârif Nezâreti’nde görevler almaya başlamıştır. Önce Ağustos 1908-Mart 1912 yılları arasında Kütüphaneler Müfettişliği ve Ticaret Mektebi’nde İngilizce muallimliği ve 1912-1915 yılları arasında da Maârif Nezâreti Tedrisat-ı Âliye Dairesinde ikinci şube müdürlüğü görevlerinde bulunmuştur.⁵

1917-1918 Eğitim yılında Edebiyat Fakültesinde İngilizce muallimliğinde bulunan Mahmut Cevad bir yıl kadar süreyle (Aralık 1919-Aralık 1920), Rıza Tevfik’ten sonra, Edebiyat Medresesi Meclis-i Müderrisîn riyaseti görevini de sürdürmüştür.⁶

3 Maarif tarihinin ilk örnekleri arasında şu eserler zikredilebilir: Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. I-V, İstanbul, 1977; F. Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964; Nafi Atuf Kansu, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme I ve II*, İstanbul, 1930 ve 1932.

4 Ali Birinci tarafından kaleme alınan Mahmud Cevad hakkındaki biyografi için bkz. Mahmud Cevad (İbnü’ş Şeyh Nafi), *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti: Tarihçe-i Teşkilât ve İcrâatı : XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi*, Tacettin Kayaoğlu (haz.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001.

5 Aynı yer.

6 Mahmud Cevad’ın teşekkür konuşması için bak. İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Meclis-i Müderrisîn Zabıt Defteri (İDF.EF.MMZD), 23 Kanunu Evvel 1335-1919.

22 Nisan 1921’de vefat eden⁷ müellifin sözkonusu bu kitabından başka bir eseri yoktur.

III- Eser: *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*

Yukarıda eğitim tarihine ait öncü eserlerin günümüz diline aktarılması gerektiğini belirtmiştik. Mahmud Cevad’ın meşhur eseri birer yıl ara ile 2001 ve 2002 yıllarında farklı araştırmacılar tarafından yayınlanmıştır; Bunlardan ilki Tacettin Kayaoğlu tarafından Latin harflerine çevrilmiş ve Yeni Türkiye Yayınları tarafından “*XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*” alt başlığı ile neşredilmiştir.⁸ Bu eserin baş tarafına Ali Birinci tarafından kaleme alınmış ve kıymetli bilgiler ihtiva eden bir Mahmud Cevad biyografisi eklenmiştir. Yine kitabın iç kısımlarına ve sonuna bazı eklemeler (lügatçe, isim indeksi, Maârif nazırlarının görev sürelerine ait çizelge, tablolar, vb.) yapılarak eserden istifadeyi artıracak düzenlemelere gidilmiştir, ayrıca metin içerisinde bazı tasarruflarda bulunulmuştur.

Kitabın diğer bir baskısı ise farklı araştırmacılar tarafından oluşturulan bir komisyon marifetiyle Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları arasından 2002 yılında yayınlanmıştır. Bu baskıda çok fazla değişikliğe gidilmeden Latin harflerine çevrilmeye yetinilmiş, kısaca bir önsöz ve son kısma eklenen lügatçe ile eserin ilmî araştırmalar ve normal okuyucu için kullanımı kolaylaştırılmıştır.⁹

A- Eserin Hazırlanışı

Dönemin Maârif Nazırı Ahmed Şükrü Bey (1913-1917) tarafından “*Maârif-i umûmiyye tarihini yazarsanız pek makbule geçer, mümkün olan teshilâtı dirîğ etmem ...*” sözleriyle teşvik edilen eserin ismini de Ahmet Şükrü Bey koymuştur.¹⁰ Tüm malzemenin kaynağına birinci elden ulaşma imkanı verilen Mahmud Cevad, eserini kaleme alırken karşılaştığı zorlukları “İfade-i Mahsûsa” kısmında ve eserin sonunda belirtmiştir. Müellif, eserini yayınlamadan önce eğitim tarihi ile ilgili başka bir eser (*İstanbul Kütüphaneleri ve Mekâtibi Âliye Tarihçesi*) kaleme almış, bu eserin Matbaa-ı Amire’de basılması için Şükrü Bey’e müracaat ettiğinde kendisine Maârif Nezaretinin tarihçesi ile ilgili bir eser hazırlamasını teklif edilmiştir.¹¹ Yaklaşık 80 yıllık dönemi ihtiva eden bir eserin yazılması oldukça güç olduğundan Mahmud Cevad kendisine “mü-

7 Aniden vefat eden Mahmud Cevad’ın cenazesine fakülteden birçok meslektaşı katılmıştır. Bu duruma çok üzülen Edebiyat Fakülte Meclisi üyeleri vefattan 4 gün sonra 26 Nisan 1921 tarihinde toplanarak merhumun anısına 5 dakika celseye ara vermişler ve taziyeleri yazılı olarak Mahmud Cevad’ın ailesine bildirmeyi kararlaştırmışlardır. Daha ayrıntılı bilgi için bak. İDF.EF.MMZD, 26 Nisan 1337-1921.

8 Mahmud Cevad (İbnü’ş Şeyh Nafi), *Maârif-İ Umûmiyye Nezâreti: Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı: XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi*, Tacettin Kayaoğlu (haz.), Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2001.

9 Mahmud Cevad (İbnü’ş Şeyh Nafi), *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti: Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, Mustafa Ergün, Tayip Duman, Sebahattin Arıbaş ve H. Hüseyin Dilaver (eds.), İstanbul: MEB Yayınları, 2002.

10 Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 2-3 (İfade-i Mahsûsa).

11 Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 2-3 (İfade-i Mahsûsa).

sahih” vazifesini görecek bir yardımcının verilmesini ister. Bu talebi kabul edilen¹² Mahmud Cevad, Harb-i Umûmî başlamadan önce kitap için gerekli evrakları derlemeğe başlar.

Müellifin önsözünde belirttiği üzere eser aslında iki cilt olarak düşünülmüş ancak devrin ağır şartları ve imkânsızlıklardan dolayı ikinci cilt ikmal edilememiştir.¹³ Daha önceden yazılan kısımlar (İstanbul Kütüphaneleri ve Mekatib-i Âliye Tarihçesi) ve birinci cildin yarım kalan üçüncü kısmının tamamlanması ve Maârif nazırlarının geniş biyografilerinin yer alması şeklinde planlanan bu ikinci cilt yayınlanamamıştır.

Eser üzerine değerlendirmeye geçmeden önce eserin ihtiva ettiği konulara kısaca göz atmak faydalı olacaktır.

Kitap bir giriş (medhal) ve üç kısımdan meydana gelmektedir. Müellif “ifade-i mahsusa”sında eseri nasıl kaleme aldığını, hangi kaynakları kullandığını ve ne gibi güçlüklerle karşılaştığını belirtmektedir.

Medhal (Giriş) kısmı, ilk tahsilin mecburî olduğuna dair fermân-ı hümâyun ile başlayıp 1254 (1838-1839) senesi Mekâtib-i Rüşdiyye Nezâreti'nin kuruluşuna kadar devam etmektedir.

Kısım-ı Evvel (birinci kısım), Mekâtib-i Rüşdiyye Nezâreti'nin kuruluşuna dair lâyiha ile başlayıp Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'nin tesisine kadar geçen olayları yıl yıl ele almıştır. Bu bölümde Meclis-i Muvakkat ve Encümen-i Dâniş'in faaliyetlerine de değinilmiştir.

Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'nin kuruluş ile başlayan Kısım-ı Sanîde (ikinci kısım), 1273-1310 (1857-1884) yılları arasındaki olaylar teferruatlı bir şekilde verilmiştir. Yukarıda yarım kaldığını belirttiğimiz bu bölüm en geniş kısımdır. Burada Mekteb-i Mülkiye'nin açılması, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin kuruluşu, Tercüme Cemiyeti'nin kuruluşu (1865), Darülmualimât'ın açılışı, *Maârif-i Umûmiyye* isimli derginin neşrine karar verilmesi, Darülfünun ile ilgili konular, Kütüphane-i Umûminin kurulması anlatılmıştır. Kitabın son bölümünü oluşturan üçüncü kısım 1301-1310 (1882-1993) dönemine ait olaylara ayrılmıştır. *Maârif-i Umûmiyye Nizamnamesi* (1869) de bu bölümde anlatılmıştır

IV- Sonuç ve Değerlendirme

Birinci Dünya Savaşından önce yazımına başlanan eserin Harb-i Umûmî'nin ortalarında bitirildiği anlaşılmaktadır. Savaş devam ederken kâğıt sıkıntısından dolayı bastırılmayan eserin basımı ancak 1920 yılına gelindiğinde gerçekleşmiştir.

Türk tarih yazıcılığı geleneğinin izlerini kuvvetli bir şekilde hissettiren eserde kullanılan metot; Osmanlı vak'anüvislerinin kullandıkları metot ile paralellik arz etmektedir. Olaylar yıllara göre ve maarif nazırlarının görev süreleri sırasıyla anlatılmıştır.

Maarif teşkilatının tarihi anlatılırken yine Maârif-i Umûmiyye Nezâreti başta olmak üzere Osmanlı yöneticilerinin ve kurumlarının üretmiş olduğu her türlü resmi

12 Müellife “musahih” olarak Müze-yi Hümâyun Hâfız-ı Kütübü Mehmed Ali Bey tayin edilmiştir. Ayrıntılı bilgi bak. Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 2-3 (İfade-i Mahsusa).

13 Belki burada müellifin ömrünün yeterli olmadığı belirtilmelidir.

evrak eserinde itinayla kullanılmıştır. Özellikle salnâmeler, eğitim istatistikleri, müfredat programları, ders cetvelleri, basılı kitaplar, nizamnâmeler, talimatnâmeler, layihalar, esbab-ı mucibeler, kanunnâmeler, fermanlar, iradeler, mevcut kaynak eserler, *Takvim-i Vekâyi* başta olmak üzere dönemin gazete¹⁴ ve dergileri taranarak maarif ile ilgili tüm yazılar eserin içine özenle derc edilmiştir. Yine maarifi ilgilendiren her türlü husus (ders kitapları, derslerin içerikleri, şemalar, araç gereçler, binalar, dersaneler, kütüphaneler, laboratuvarlar, klinikler, özel amaçlı salonlar, haritalar vb.) hakkında gerekli bilgiler verilmiştir. Ayrıca müellifin eserine aldığı nazırların orijinal fotoğrafları da esere renk katmıştır.

Müellif sadece merkez teşkilatı ve İstanbul'u anlatmamış; hem taşradaki eğitim kurumlarının ve yöneticilerin faaliyetlerini hem de Avrupa'da meydana gelen gelişmeleri karşılaştırmalar yaparak örneklendirmiştir.

Maarif teşkilatının en üst seviyede temsilcileri olan maarif nazırlarının ve eğitimin en önemli unsuru olan öğretmenlerin hayat hikâyeleri (biyografileri) bu eserde özetler halinde de olsa yerini almıştır. Bugün araştırmacılar için çok kıymetli olan bu teferruat bilgiler kitabın sayfaları arasına cömertçe serpiştirilmiştir. Eserin sonunda yer alan isim indeksi eserin yazıldığı tarihler için çok faydalı bir ayrıntıdır.

Eserde kullanılan malzemenin tümüne burada yer vermek çalışmanın hacmi açısından mümkün değildir. Ancak mutlaka belirtilmesi gereken ve yukarıda kısmen açıklamaya gayret ettiğimiz husus şudur ki müellifin bu eserde kullandığı malzemenin detaylı bir ilmî kritiği yapılarak ve eserde yer alan bilgiler dipnotlandırılarak tekrar yayınlanmasının Türk eğitim tarihi literatürüne önemli katkılar sağlayacağı muhakkaktır. Dönemin maarif nazırı tarafından hazırlanması istenen ve yazılırken de her türlü imkân ve kolaylığın sunulduğu bu eserin Türk eğitim tarihi açısından en önemli özelliği birinci el kaynaklar kullanılarak vücuda getirilmesi ve alanında ilk olmasıdır. Ayrıca müellifinin meslekten eğitimci olması da kitabın değerini artırmaktadır.

A Review on the Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı

Mustafa SELÇUK

Abstract

The text at hand, which was penned with the encouragement and amenities provided by the Minister of National Education of the period, Mr. Ahmet Şükrü, delves into the

¹⁴ Müellif Mahmud Cevad için, *Sabah ve Akşam* gazete koleksiyonlarının temini hususunda Tedrisât-ı Âliye Dairesi devreye girmiş ve koleksiyonların Yıldız Kütüphanesi'nden getirilmesini istemişti. Adı geçen dairenin 7 Aralık 1916 tarihli emir yazısı için bak. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Evrakı (MF.) Tedrisât-ı Âliye Dairesi (ALY) Dosya No:100, Gömlek No: 14, (14.S.1335).

history, organization, and activities of the Ministry of Public Education between 1824 and 1892. It was written by Mahmud Cevad, who is also known as a Bektashi Sheikh. Mahmud Cevad has organized the events he encountered at different levels of his duty at *Müellef Maarifin* in a chronological order by employing original sources according to the tenure of office at the Ministry of Education. The most important feature of this work is that it is a source book for the historians of Turkish education as well as constituting the first source to encapsulate compact information about the Ministry of Education.

Here in this article, after introducing the work entitled “*Ministry of Public Education: The History of the Organization and its Activities*” I will evaluate the way it was written and analyze its contents. The place and importance of this work for the history of Turkish education will also be pointed out.

Keywords: Mahmud Cevad, Ministry of Education, Ottoman, Constitutionalism

Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı Üzerine Bir Değerlendirme

Mustafa SELÇUK

Özet

Dönemin milli eğitim bakanı Ahmet Şükrü Bey’in teşvikleri ve gösterdiği kolaylıklarla kaleme alınan eser, Maârif-i Umumiyye Nezareti’nin 1824-1892 yıllarına ait tarihçe, teşkilat ve faaliyetlerini içermektedir. Eser aynı zamanda Bektaşî Şeyhi olan Mahmud Cevad tarafından kaleme alınmıştır. Müellif, Maarifin çeşitli kademelerinde görevliken muhatap olduğu vak’aları orijinal kaynaklar kullanarak kronolojik bir sıra içerisinde maarif nazırlarının görev sürelerine göre tanzim etmiştir. Bu eserin en önemli özelliği Türk eğitim tarihçileri için bir başvuru kaynağı olması ve ilk defa maarif nezareti hakkında derli toplu bilgiler içermesidir.

Biz bu makalemizde “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı” isimli eseri tanıttık; eserin nasıl kaleme alındığı ve neleri içerdiği üzerinde kısa bir değerlendirmede bulunacağız. Son olarak kitabın Türk eğitim tarihi içerisindeki yeri-önemi belirtilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Mahmud Cevad, Maârif Nezâreti, Eğitim Tarihi, Osmanlı, Meşrutiyet.